









կամ անոնց միջամուխ ըլլալ՝ թողլով մե-  
նաստանները, բայց եթէ երբ հարկը պա-  
հանջէ եւ եպիսկոպոսին հրամանով: Դար-  
ձեալ կարելի չէ կրօնաւորութեան ընդու-  
նիլ գերի մը՝ առանց իր տիրոջ թոյլ-  
տրութեան: Ով որ պակսի մեր այս վրձ-  
ռին պահպանման մէջ, նոյնքան ըլլայ»:  
Շատ բանաւոր է հետեւեցնել՝ թէ Յաճա-  
խապատումի ԻԳ. ճառը չի կրնար 451է  
առաջ գրուած ըլլալ: Որքան որ կարծես  
այնքան որոշ չէ թէ նոյնքան արդեօք միայն  
վերջին կարգադրութեան, այսինքն գե-  
րիներ չընդունելու արդեւքին դէմ գոր-  
ծողներու համաձայն է, թէ չորրորդ կանո-  
նին մէջ ամփոփուած միւս կարգադրու-  
թիւններն ալ չգործադրողներու դէմ.  
սակայն Յաճախապատումի ճառին հեղի-  
նակը հասկցած է նոյնքան արձակուած  
միւս կարգադրութիւններն ալ չպահպա-  
նողներու: Այս փաստարկութեան հիման  
վրայ Հ. Հացոյնի կ'ուզէ հետեւեցնել նաեւ  
որ Յաճախապատումի ճառերը գրուած  
ըլլան երբ տակաւին Հայ Եկեղեցիէն մեր-  
ժուած Հէր Քաղկեդոնի Ժողովը իրր ընդ-  
հանրական եւ ուղղափառ:

3. Մենք չենք կարող արդեօք նկատել  
ԻԳ. ճառը աւելի ուշ ազդեցութեամբ Յաճա-  
խապատումի մէջ: — Հաւանական է՝ ե-  
րեւի, որովհետեւ այս ճառն ալ իր գրու-  
թեան ոճով, արտայայտուելու ձեւերով,  
իր լեզուով, գործածած բառերով, նման  
բառերու զուգորդութիւններ ստեղծող գոր-  
ծածելով, միւս ճառերուն կազմը ունի ու  
սերտորէն կապուած է զինքը կանխողնե-  
րուն. ամէնքն ալ մէկ աղբիւրէ առաջ ե-  
կած են: Միայն թէ այս ճառին մէջ յու-  
նարան դարձող ձեւած եւ կամ գործա-  
ծած եզրերը աւելի առատ են: Ճառը  
կանոնական նկարագիր չունի, այլ կը

պարունակէ հոգեւոր կեանքի վերաբե-  
րեալ բացատրութիւններ, յորդորներ ու  
խրատներ, կանոններ եւ յանձնարարու-  
թիւններ. կը նկատէ նաեւ վանքերու յա-  
տուկ գործ եւ պաշտօն եւ կը սորվեցնէ  
թէ ինչ տրամադրութեամբ պէտք է կա-  
տարել զանոնք: Շատ հաւանական է որ  
այս ճառերուն հեղինակը ծանօթ ըլլայ  
Բարսեղ Կեսարացիի կրօնաւորական  
կեանքի մասին յորինած այլեւայլ զըր-  
ուածքներուն:

Իրապէս 1898ին էջմիածին տպուող Ա-  
րարատ ամսաթերթին մէջ յօդուած մը  
հրատարակուեցաւ Պ. Ս. Ի կողմէ «Յաճա-  
խապատումի ԻԳ. րդ ճառը» վերնագրով,  
ուր բաղդատելով այդ ճառը Բարսեղ Կե-  
սարացիի Գիրք Հարցողացի հետ, կը գտնէ  
մերթ բառացի նմանութիւններ զանազան  
մասերու մէջ: Գիրք Հարցողացի Բարսեղ  
Կեսարացիի կրօնաւորական վիճակին  
չուրջ գրածներուն հաւաքածոն է: Թէ  
այս գիրքը ե'րբ թարգմանուած է հայե-  
րէնի՝ յայտնի չէ. սակայն լեզուէն դա-  
տելով յապաղեալ ժամանակ մը կը մատ-  
նանջէ<sup>9</sup>:

Աղբիւրները նկատած ժամանակ՝ լաւ է  
յիշել նաեւ Հ. Գրիգորիս Գալէմբեար-  
եանի անդրադարձումը, երբ կ'ուսումնա-  
սիրէր Եղնիկի Ընդդէմ Աղանդոցի աղ-  
բիւրները: Ինքը կը գտնէ նմանութիւններ  
ոչ միայն Յաճախապատումի եւ Արիստի-  
տէսի Զատադոյութեան մէկ քանի մասե-  
րուն մէջ<sup>10</sup>, որոնք հայերէնին մէջ կը  
պակսին, այլ նաեւ Եղնիկի գրքին եւ Յա-  
ճախապատումի մէկ քանի մասերուն  
մէջ<sup>11</sup>: Գալէմբեարեան կը խորհի թէ Եղ-  
նիկի գիրքը ծառայած ըլլայ իրր աղբիւր  
Յաճախապատումի մէջ գտնուած նոյնի-  
մաստ բացատրութեանց:

9 Գիրք Հարցողացի կ'ըսէ. «Առ փոքր փոքր յա-  
ւելածով կատարումն մեզ եղիցի» (Նոր  
Բաղդադ Հայկազեան Լեզուի, Վենետիկ 1836,  
Բ. հատոր, էջ 350):

10 Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա, 1893, էջ 294:

11 Նոյն՝ 1894, էջ 10:

Լաւ է նկատել նաեւ Յաճախապատումի  
մէջ ուրիշ կէտ մը: Երբ քսաներորդ ճա-  
ռին վերջաւորութեան կը յիշատակէ Ար-  
չակունի թագաւորական տոհմը, կ'աւել-  
ցնէ թէ «ՅԱրաքիսի սերեցան»: Արչա-  
կունիներու սերունդ ըլլալը Արքահամի՝  
անոր Գեղարա կնոջ կողմէ, առաջին ան-  
գամ հայ մատենագրութեան մէջ կը յի-  
շատակուի Մովսէս Խորենացիի Պատ-  
մութեան գրքին մէջ<sup>12</sup> եւ անկէ առաջ են  
Սամուէլ Անեցի ու Վարդան Պատմիչ. օ-  
տարներու քով նման յիշատակութիւն  
չի գտնուիր՝ որքան զիտեմ, որով Ա.  
Գարեկէր Խորենացիի յարմարացումը կը  
համարի<sup>13</sup>: Իրապէս զԺուարին է ճշտել  
թէ Խորենացի եւ Յաճախապատում հա-  
սարակաց աղբիւր մ'ունեցած ըլլան:

Այս բոլոր ցուցումներն ու նկատողու-  
թիւնները թոյլ չեն տար ընդունիլ որ  
Մաշտոց ըլլայ հեղինակը Յաճախապա-  
տումի ճառերուն, այն ձեւով որ անոնք  
մեր ձեռքը հասած են<sup>14</sup>:

\* \* \*

Հնարաւոր է արդեօք նախնական բնա-  
գիր մը վեր հանել կամ ստեղծել, եւ այդ  
բնագիրն հայրութիւնը վերադրել Մաշ-  
տոցի:

Մեր ձեռքը հասած Յաճախապատումի  
ճառերը իրենց նիւթին ներկայացումով  
եւ ընդլայնումով վանդաւոր ու բանաւոր  
յօրինուածք մը չունին: Նոյն եւ կամ նը-  
ման դադափարներու, մտածութեանց,  
տեսակետներու, ըսելու ձեւերու կրկնու-  
թիւններ յաճախակի են ըլլայ միեւնոյն  
ճառին՝ ըլլայ այլեւայլ ճառերու մէջ,  
երբեմն համառոտուած, երբեմն ընդար-  
ձակ ձեւով, բայց նման բացատրութիւն-

ներով: Կը գտնուին նաեւ ընդմիջարկու-  
թիւններ տողերով, որոնք եթէ վերցուե-  
լու ըլլան, առաջին նախադասութիւնը իր  
իմաստով սերտորէն կը կապուի ընդմի-  
ջարկեալ տողերուն յաջորդող նախադա-  
սութեանց հետ: Բազմաթիւ տեղեր նախա-  
դասութեան մը իմաստը մութ է եւ կամ  
անհասկանալի: Էջմիածին տպագրուած եւ  
վենետիկի հրատարակութեանց մէջ մէկ  
քանի ճառերու մէջ կը գտնենք նաեւ յա-  
ւելեալ մասեր. այսպէս, էջմիածին Յա-  
ճախապատումի երկրորդ ճառը երեք էջ  
աւելի ունի: Սակայն կը խորհիմ թէ ա-  
սոնք դարբերու ընթացքին ճառերու կրած  
այլափոխութիւններն են, եւ ասոնցմէ ա-  
ռաջնորդուած կարելի չէ յանգիլ կազմե-  
լու նախնական բնագիր մը: Այս տեսա-  
կէտով գուցէ Յաճախապատումի ճառե-  
րու հայերէն լեզուին քննութիւնը բացա-  
յայտ նպատ մ'ընծայէ:

Քննելով այս հայերէն լեզուն կը դըտ-  
նենք Մաշտոցեան շրջանի յատուկ ա-  
ռացումքի ձեւերու եւ բառերու կողքին,  
ըսելու ձեւեր ու բառեր ինչպէս նաեւ նա-  
խադասութեան կազմ, որոնք Մաշտոցեան  
շրջանէն շատ վերջ մտած են հայերէնի  
մէջ, եւ որոնք սակայն ճառերուն նիւթին  
եւ ներքին յօրինումքին հետ սերտորէն  
կապուած են ու կարելի չէ ուշ ժամանա-  
կի յաւելումներ նկատել: Այսպէս գոր-  
ծածուած են տնօրինել չորս անգամ, ներ-  
գործել երկու անգամ, վերափոխիլ երկու  
անգամ, յառաջագալիլ եօթն անգամ,  
խորհրդածել, շարալծեալ մէկ մէկ ան-  
գամ, ամանում մէկ անգամ՝ իրր Աստու-  
ծոյ անուն, զգայարանի հինգ անգամ,  
հրմուսնի երկու անգամ, մեղաստէր երեք

թիւն: Նորայր կ'ընդունի «Յաճախապատում»ը  
գործ Գրիգոր Լուսաւորի, թարգմանուած  
հայերէնի Մաշտոցի Առաջին աշակերտներէ.  
ասիկա կը հաստատեն «պատուական բառք եւ  
ասացումք» որ կը գտնուին եւ առ Եղնիկայ  
եւ ի Մեկնութիւնս Ոսկերեանի. թող զան-  
թիւ նմանութիւնս ընդ Աղաթանգեղի». յե-  
տոյ սակայն «Յաճախապատում»ը երկրորդ  
խմբագրութեան մը ենթարկուած է. այս խմբ-  
ագրութիւնն է որ հասած է մեզի:

12 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Բ.  
գիրք, 2Ը. գլուխ:

13 Ա. Գարեկէր, Նորագոյն աղբիւրք Մովսէսի Խո-  
րենացոյ, թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան, Վիեննա  
1893, էջ 49-51:

14 Կարելի է յիշատակել նաեւ Նորայր Բիւզան-  
դացիի տեսակէտը «Յաճախապատում»ի մա-  
սին իր Կորնի վարդապետ եւ նորին Բարգ-  
մանութիւնի հատորին մէջ, էջ 54 ծանօթու-

9 Կարելի է յիշատակել ուրիշ փոխառութիւն  
մըն ալ, որ «Յաճախապատում» կը կատարէ  
Գիրք Հարցողացի. «Առ փոքր փոքր յաւելու-  
ծովն դալ ի կատարումն» (Յաճախապատում,  
էջ 126) քիչ մը տարբեր ձեւով 211 էջին մէջ.  
«Յոր ըստ օրէ յաւելուած լիցի լաւութեան»:



անգամ, մշակութիւն (հոգեւոր իմաստով) յաճախակի, խրախուսութիւն, առանձնաւորութիւն ու դեռ բազմաթիւ ուրիշներ. ասոնք Յունարանի դպրոցի ծագումէն վերջ կը գտնենք մեր լեզուին մէջ<sup>15</sup>:

Նախադասութիւններէն բաւական է նշանակել իբր նմոյշ հետեւեալ երեքը. «Է ինչ եւ ի սողունս՝ իրաց ինչ ի պէտս, որպէս յօճիցն ասէ զթերակէն» (էջ 25): Եզնիկ կ'ըսէ. «Զի՞նչ չար քան զօճ կայցէ, եւ ի նմանէ թերիակէ» (Եզնիկ, Տպ. Վենետիկ 1826, էջ 63): «Երկաքանչիւրոցն (ցրտոյ եւ տօթոյ) պիտոյացեալ գեղեցիկ խառնուածովք ըստ բարեաց արարողին՝ եւ ոչ ի պատիժս ինչ շարժեալ ի սահմանէն» (էջ 59): Եզնիկ քիչ մը տարբեր ձեւով կ'ըսէ. «Այսպէս չորեքին բնութիւնքն, ուստի աշխարհս կազմեալ եւ կայ, առանձինն ապականիչք են միմեանց, եւ խառնեալ ընդ ընդերին՝ օգտակարք եւ շահաւորք» (էջ 10): Նմանապէս «Առանձինն բնութեամբ չարն չար ոչ է, եւ ոչ բարին՝ բարի, այլ ի միտսն ունի բարի եւ չար լինել» (էջ 43): Եզնիկ կ'ըսէ. «Զամենայն ինչ որ լինի չար, ոչ բնութեամբ չար գիտեմք, այլ զի առանց կամացն Աստուծոյ գործին իրք ինչ՝ լինին չար. զի սիրովն Աստուծոյ սիրել զբարին եւ ատել զչարն՝ բարի հաստատի» (էջ 50): Դարերու ընթացքին հայերէն լեզուի առած կերպարանափոխութեանց ծանօթ ունի անձ չի կրնար ընդունիլ որ վերել յիշուած բառերը ու այդ կազմով նախադասութիւնները ոչ միայն 440ին այլ նաեւ 470ին գրուած երկասի-

րութեանց մէջ իրաւունք ունենան գրտնուելու: Եթէ սակաւաթիւ եղած ըլլային ասոնք, կարելի էր խորհիլ որ յետոյ ընդօրինակողներէ աւելցուած ըլլան, բայց Յաճախապատումի մէջ այդ տեսակ բառերը քիչ չեն, նմանապէս նախադասութեան կազմը յաճախ հետու է Մաշտոցի աշակերտներու ձեւած նախադասութեանց կազմէն: Ասոր համար Վենետիկ տպուած Յաճախապատումի յառաջաբանին մէջ, հրատարակողը՝ ընդունելով որ Լուսաւորչի հարազատ գործը ըլլայ, կը խորհի թէ բախտին բերումով «աննշան անձի մը ձեռքը մատնուած՝ ծայրէ ծայր խանդարուած ըլլայ հայերէն ոճի խօսքերու յստակ դարձուածքէն, ինչինչ կտորներ յապաւուած ու նորեր ազուցուած. որով արմատական փոփոխութեան ենթարկուած»<sup>16</sup>: Ինչ տեսակէտներէ ու մտքէ ալ առաջնորդուած նկատենք եւ ընդունինք Յաճախապատում ճառերուն կազմութեան հարցը, պատմական եւ լեզուական ցուցումները թոյլ չեն տար որ անոնց հայերութիւնը ընծայուի հայ տառերը հնարող Մաշտոց Մեսրոպ Վարդապետին:

#### Հ. ԿԻՒՐԵՂ ՔԻՊԱՐԵԱՆ

15 Կը գտնեմ որ Պրոֆ. Հ. Աճառեան ալ էջմիածին ամսաթերթի 1962ի թիւ Բ. էջ 30ին մէջ կը շեշտէ լեզուական այս փաստարկութեան մեծակշիռ ըլլալը: «Էջմիածնի» այդ թիւը մեր ձեռքը հասաւ այս գրութիւնը աւարտելէն վերջ:

16 Գրիգորի Լուսաւորչի Յաճախապատում ճառք, տպ. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1838, յւժը. էջ 2:

## ԲԱԼՈՒԻ ԲԵՐԴԻՆ

Ա. Ի. Ա. Ն. Գ. Ո. Ի. Թ. Ի. Ի. Ն. Ը.

## ԳՐԵՐՈՒ ԳԻՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

Հինգերորդ դարուն, Հայաստանի մէջ, հայ պատմութեան եւ հայ կեանքի վերաբերեալ՝ մեծ եւ աննախընթաց դէպք մը կը պատահէր, հայ գրերու գիւտը:

Եղելութիւն մը՝ որ կը յեղաշրջէր տըխուր պատմութեան ճակատագիրը, եւ կը բանար լուսաւոր էջ մը հայ կեանքի ընթացքին:

Հայ գրերու գիւտին մասին շատ էջեր մրտնուած են, երկար ուսումնասիրութիւններ եղած են, եւ կարծիքներու հեղեղ մը ողողած է բանասիրութեան հրապարակը: Մենք պիտի չխօսինք այս աշխատանքներու մասին, եւ ոչ ալ գրերու գիւտի հեղինակին եւ կամ պարագաներու մասին, այլ համառօտ տողերով պիտի քննենք զուտ աւանդութիւն մը՝ որ, դարերով, որոշ գաւառի մը ժողովուրդին պարզ խաւերուն մէջ շրջան բրած է, եւ սերունդէ սերունդ անցնելով՝ հասած է մինչեւ մեր օրերը: Ի՞նչ է Բալուի բերքն աւանդութիւնը գրոց գիւտի մասին:

Ե. դարու մեր մատենագիրները Կորիւն, Ղազար Փարպեցի եւ Մովսէս Խորենացի կը խօսին գրերու գիւտի մասին, բայց այնպիսի անորոշ բառերով եւ բացատրութիւններով, որոնցմէ շատ դժուար է որոշ գաղափար մը կազմել, եւ ուար է որոշ գաղափար մը կազմել, եւ յստակ եզրակացութիւններ հանել գրերու գիւտի պարագաներուն մասին:

Կորիւն, որ ժամանակակից է, եւ գրած է «Պատմութիւն վարուց եւ մահուան սրբէն Մեսրոպայ վարդապետին»<sup>1</sup>, նպատակ ունենալով այս մեծ դէպքի հեղինակին ներքոյ գրել ապագայ սերունդներուն, շատ խրթին եւ մութ գոյներով կը

գծէ վարդապետին դէմքը եւ գործը. ան կը նմանի արդիապաշտ նկարիչներուն, որոնք գոյները կը նետեն պատառներ վերայ, առանց որոշ գծերու, եւ մենք այդ խառնակ գծերու մէջէն պէտք ենք դուշակել թէ ի՞նչ է հեղինակին միտքը եւ յղացումը. թողունք ժամանակի հեռաւորութեան ստեղծած շփոթը, այս մեծ եղելութեան շուրջ:

Եւ ահա այս անորոշ եւ մոռյալ պատկերին առջեւ, գրերու գիւտին շուրջ ստեղծուել են բազմաթիւ ենթադրութիւններ եւ կարծիքներ. քննադատներէն ոմանք այս փառաւոր պատիւը յօյն Հռութիանոսին կու տան, ուրիշներ ասորի Դանիէլին, շատեր սակայն ճշգրիտ կերպով Ս. Մեսրոպի: Մենք, առանց մխրճելու բանասիրական մանրամասնութեանց մէջ, պիտի ջանանք քննել ու ներկայացնել Բալուի բերքի ժողովրդական աւանդութիւնը գրերու գիւտի մասին, եւ անոր արժէքը՝ պատմութեան հանդէպ:

Բալուի բերքի աւանդութիւնը գրերու գիւտի մասին՝ Ժ. Գ. դարուն գրի առնուած է. ու թէեւ պատմական հիմէ գուրկ է, բայց կը մնայ հայ ժողովուրդին մէջ իբր գեղեցիկ աւանդութիւն մը: Այս աւանդութեան գլխաւոր նորութիւնը՝ գրերու գիւտի տեղույն մասին է: Արդարեւ, մինչ գրերու գիւտի՝ իբրեւ տեղ, Կորիւն կը նշանակէ Սամուսատ քաղաքը<sup>2</sup>, Ղազար

1 Տպ. Վենետիկ, Ս. Ղզ. 1894, էջ 50:

2 «Անտի ի Սամուսատական քաղաքն գումարէր», անդ, էջ 18: